

HAMÂDU MÛSÂ

memleketinden ayrılarak muhtemelen şeyhinin emriyle Bağdat'a kadar uzanan bir seyahate çıktı. İki yıl sonra 927'de (1521) Merakeş'e döndü. Şeyhi Tebbâ'nın kabri başında yedi gün kalıp ardından Sûs'a geçti ve Tâzervâlt'ta bir zâviye kurdu. Sa'dî Sultanı Abdullah el-Gâlib'in kendisini ziyaret etmesi şöhretinin daha da yayılmasını sağladı. Sultan Abdullah, 965'te (1558) Tanca ve Sebte'ye (Ceuta) kadar gelen Osmanlılar'a karşı ondan yardım istedi; şeyh de bölgeyi terketmeleri konusunda Osmanlılar'a çağrı yaparak ayrılmalarını sağladı. Portekizliler'e karşı da Sultan Abdullah'ı desteklemeyi sürdürdü. Sa'dîler kendisine büyük saygı duydular. Tâzervâlt'ta vefat eden Hamâdu Mûsâ'nın türbesi günümüzde mart, ağustos ve eylül aylarında olmak üzere yılda üç defa ziyaret edilmektedir.

Sa'dîler'in son zamanlarında birbirine muhalif üç grup, devletin zayıflamasını fırsat bilerek kendi bölgelerinde müstakil emirlikler kurdular. Hamâdu Mûsâ'nın torunlarından Ebû Hassûn Ali es-Simlâî'nin Sûs'ta kurduğu emirlik bunlardan biridir. Ebû Hassûn, Sa'dî Sultanı Ahmed Ebû Mahallî'nin 1614'te ölümünden sonra tahta geçen Sultan Zeydân'ı zayıf düşürmek için başta Cezûle kabilesi olmak üzere Sûs Berberleri'ni merkezî idareye karşı ayaklandırdı; 1626'da Yahyâ'nın ölmesiyle Hâdî Emirliği dağıldı. İlfîğ şehri Sûs bölgesinin ve Ebû Hassûn'un emirliğinin merkezi oldu. Birkaç yıl içinde sınırlarını genişleten Ebû Hassûn 1631'de Sicilmâse'yi aldı. Sûs bölgesini iktisadî bakımdan ayakta tutabilmek için İlfîğ'i Batı Afrika ticaretinin merkezi haline getirdi.

XIX. yüzyılın başlarında Ulâd Sîdî Hamâdu Mûsâ, Tâzervâlt Sultanlığı'na eski gücünü kazandırdıysa da Filâlîler'den Mevlây Hasan (1873-1893) sultanlığı yeniden etkisiz hale getirdi. Buna rağmen Tâzervâlt prensleri Hamâdu Mûsâ'ya borçlu oldukları mânevî otoritelerini XX. yüzyılın başına kadar korudular.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Asker el-Mağribî, *Devhatü'n-nâşir* (nşr. Muhammed Haccî), Rabat 1397/1977, s. 112-113; İbnü'l-Kâdî, *Dürretü'l-hicâl*, I, 165; Selâvî, *el-İstikşâ*, V, 47-48; VI, 78-81; Abbas b. İbrâhim, *el-İlâm*, Rabat 1974, II, 233-236; Siddîk b. el-Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, Beyrut 1404/1984, s. 68; İbrâhim Harekât, *el-Mağrib 'abre't-târîh*, Dârülbeyzâ 1405/1985, II, 319; a.mlf., *es-Siyâsetü ve'l-müctema'u fi'l-'aşri's-Sa'dî*, Dârülbeyzâ 1408/1987, s. 360-361; Jamil M. Abun-Nasr, *A History of the Maghrib in the Islamic Period*, Cambridge 1987, s. 221-222, 228; A. Faure, "Hmâd u-Mûsâ", *EP* (İng.), III, 535-536; *Mu.M*, III, 155; mülhak: II, 142.

RIZA KURTULUŞ

HAMAİL

(bk. MUSKA).

HAMÂLE

(bk. KEFALET).

HAMÂLİYYE

(حمالية)

Ticâniyye tarikatının
Şeyh Şerîf
Ahmed Hamâhullah'a (Hamallah)
(ö. 1943)
nisbet edilen bir kolu.

Ticâniyye tarikatının pîri Seyyid Ahmed et-Ticânî (ö. 1815), Cezayir'de Osmanlı idaresiyle arası açılınca Fas Sultanı Mevlây Süleyman'ın yanına giderek orada bir tekke açmıştı. Ticânî'nin ölümünden sonra tarikatın Cezayir kolu ile Fas'ta gelişen kolu arasında hem zikir usulü hem de fikrî ve siyasî bakımdan ayrılıklar ortaya çıktı. "Cevheretü'l-kemâl" denilen zikri Cezayir kolu on iki esmâ, Fas kolu ise on bir esmâ üzerinden çekiyordu. Tarikatın Cezayir kolu, bölgenin idaresini ellerine geçiren Fransızlar'la iyi ilişkiler kurmakta sakınca görmezken Fas kolu karşı tavrı aldı. Fransızlar'ın Batı Afrika'yı işgal etmesinden kısa bir süre önce Atlas Okyanusu sahillerinden Nijer'e kadar olan geniş alanda Batı Afrika İslâm Devleti'ni kuran el-Hâc Ömer (ö. 1864), tarikatın Fas koluna mensup olmasına rağmen 1835'te zikri on iki esmâ üzerinden çekmeye karar verdi; hâkimiyeti altındaki bölgelerde de bu zikir tarzı yayıldı.

Tarikatın Fas koluna bağlı Cezayirli şeyh Sîdî Muhammed b. Ahmed b. Abdullah (ö. 1909), 1904 yılında bugünkü Mali Cumhuriyeti'nin Niyûrû (Nioro) şehrine yerleşti. Birkaç tüccarın dışında fazla müntesibi bulunmayan Sîdî Muhammed, ha-

life olarak yerine aslen Moritanya'nın Tîşit (Tichit) bölgesinden olan Şerîf Ahmed'i bıraktı. 1913-1915 yılları arasında Fransız idarecilerinin hazırladığı, bölgedeki İslâmî faaliyetlerle ilgili raporlarda ondan münzevi bir hayat yaşayan, sömürge idaresine karşı açık bir tavır koymayan, kendisine gelen bütün hediyeleri sadaka olarak dağıtan, Ticânîler'i yeniden bir araya toplamaya çalışan, mensupları üzerinde nüfuz sahibi bir sūfi olarak bahsedilmektedir. Şerîf Ahmed'in, "Allah'ın himaye ettiği kimse" anlamındaki "Hamâhullah" lakabını bölgenin Fransız idarecileri genellikle "Hamallah" (Amalla) şeklinde kullanmışlardır (Alioune Traoré, s. 57).

1916 yılında Mekke'nin Şerîf Hüseyin tarafından işgal edilmesi üzerine Fransızlar idareleri altındaki müslüman bölgelerinde araştırmalar yaptırarak önde gelen müslümanların bu konuda fikirlerini aldılar. Mali valisine yazılan cevabî mektuplardan ilkine Şerîf Hamallah da imza atmış ve Fransızlar'la ortak hareket eden Şerîf Hüseyin'in Mekke emiri olmasını çok sevindirici bulduğunu bildirmişti. Hamallah başlangıçta Fransızlar'a yaklaşmıyor fakat düzenli olarak vergisini ödüyordu. Şöhreti kısa sürede bütün Batı Afrika'ya yayıldı. 1924 yılına gelindiğinde Hamâlîyye, şeyhi, halifeleri, müridleri ve zikir usulüyle tam bir tarikat haline gelmişti. Şeyh Hamallah'ı kışkırtanlar, onun müslüman milliyetçisi ve halkı isyana teşvik eden bir kişi olduğunu söyleyerek kendisini Fransızlar'a şikâyet ettiler.

Batı Afrika müslümanları arasında genelde bir çatışma görülmezken sadece Hamâlîler diğer bütün kesimlerle kavgalı gibi gösterilmeye çalışıldı. Bunun başlıca sebebi, Ticâniyye tarikatı mensuplarının birçoğunun Şerîf Hamallah'a intisap etmesiydi. Hamâlîyye'nin gelişmesi, diğer şeyhlerin güçlerinin ve geçim kaynaklarının ellerinden çıkmasına yol açtı; bu durum, ibadetlerine engel olmaları şartıyla Fransızlar'a itaat edeceklerine dair anlaşmalar imzalayan diğer tarikat şeyhlerini de rahatsız etti. Öte yandan bazı hıristiyanların İslâmîyet'i kabul ederek Şeyh Hamallah'a intisap etmeleri üzerine kilise devreye girerek Fransız idaresinin ona karşı sert tedbirler almasını istedi. Şeyh Hamallah'ın bugün Mali ile Moritanya devletlerinin sınırları içinde kalan Niyûrû, Velâte (Valata), Kîfâ (Kiffa), Kâyes, Timbedga (Tinbadghah), Nârâ (Nara) ve Na'me gibi yerleşim yerlerinde müntesipleri giderek çoğaldı. Hamâlîyye on beş yıl içinde Senegal ve Orta Nijer havzalarında, Yu-

Seyh Hamallah

karı Gine, Fildişi Sahili ve hatta Nijerya'da yaşayan bütün siyah müslümanlar arasında hızla yayıldı.

Şeyh Hamallah gibi dinî bir önderin başlatacağı hareket sömürgecilerin başına çok büyük meseleler açabilirdi. Bazı bölgelerde müridlerin yaptığı taşkınlıkları şeyh kendi imkânları ile önleyemedi. İlk kavgalar 1920-1929 yılları arasında özellikle Niyûrû civarında çıktı. 1924'te Hamâlî müridleri yerli halktan olan şefin evine saldırdılar. Olayları durdurmak için müdahalede bulunmayan Şeyh Hamallah Moritanya'nın Mederda şehrine sürgüne gönderildi. 1929-1930 yıllarında Moritanya'nın Kediye (Kaedi) şehrinde, 1933'te Kuçiala'da (Kutiala) patlak veren olaylar, şeyhin en son Fransa'ya sürgüne gönderilmesine kadar yaklaşık yirmi yıl devam etti.

İlk büyük olayı çıkaran Ya'küb Silla adlı mürid toplumun huzurunu korumak için 1929'da Kediye'ye gönderildi. Ya'küb Silla'nın burada kadın-erkek eşitliğini savunması, süs eşyasına karşı olması ve lüks kumaşları yaktırıp altın takıları satması birçok ailenin boşanmasına sebep oldu. Ya'küb'un özellikle Kur'an-ı Kerim hakkında bazı fikirler ileri sürmesi üzerine olaylar çıktı. Dinî bir kavgaya karışmaktan çekinen Fransızlar, hadiseler toplumun iç meselesi olmaktan çıkıp siyasî bir mahiyet kazanınca duruma müdahale ettiler. On beş kişinin öldüğü olaylar sonrasında Ya'küb Silla Fildişi Sahili'ndeki Adzope'ye sürüldü. Sömürge idaresinin binasını yıkmak isteyen kardeşi Fûdî, kendini mehdî ilân ettiği gerekçesiyle Mali'nin doğusunda bulunan Kîdâl'deki (Kadel) hapisaneye gönderildi (1933). Bu iki kardeşin davranışları Şerif Hamallah tarafından da kınandı. Bu sırada sömürge idarecileriyle arası düzelen şeyh tekrar Niyûrû'ya döndü ve büyük ilgiyle karşılandı. Evi Moritanya, Senegal ve Mali'den gelen ziyaretçilerin akınına uğradı. Fransızlar'a güveni kalmayan ve hayatının tehlikede olduğunu düşünen Hamallah müridlerine namazlarını korku namazı şeklinde kılmalarını tavsiye etti. Ancak bu hareketinin tahrike sebep olmaması için Fransızlar'ın verdiği güvence ile 1937 yılından itibaren namazları normal biçimde kılmaya başladı.

1936 yılında Hamâlîler'in Mekke yerine Niyûrû'ya dönüp namaz kıldıkları söylentileri çıktı. 1938'de Tenuaci kabilesi mensupları Lagal kabilesinden olan Hamâlîler'e saldırdılar. Şeyhin oğullarından Baba bu saldırılar sırasında yaralandı. Baba

da 1940 yılında Tenuaci kabilesinin yerleşim yerlerine ve kervanlarına karşı saldırıya geçti. Çıkan karışıklıklarda kadın ve çocukların da aralarında bulunduğu 300 kişi öldü. Olaylardan sorumlu tutulan otuz üç kişiye ölüm, 600 kişiye de hapis cezaları verildi. Şeyhin oğulları Baba ve Şeyh Ahmed 11 Kasım 1940'ta idam edildi. Bu olaylar üzerine birçok bölgede artık Fransız hâkimiyetinin sona erdiği söylentileri yayılmaya başladı. Hamâlîler'den Fransızlar'ın boyunduruğundan kurtulma zamanının geldiğine inananlar vardı. Ancak dinî konularda aralarında anlaşmazlık bulunan iki kabilenin çatışmasından kaynaklanan olay Fransız idaresini sarsacak boyutta değildi. Yine de bu hadiseyi fırsat bilen Fransız yönetimi hareketin elebaşlarını tutuklayarak hâkimiyetini sağlamlaştırdı. Niyûrû bölgesinde göçmen ve yerli bütün kabilelerin tamamına yakınının silâhlarına el konuldu. Harekete önderlik edebilecek müslümanlar sürgün, idam veya hapisle susturuldu. Müslümanların toplu halde bulunmaları yasaklandı. Fransızlar, kendilerine yakın buldukları Hamâlîler'e sıcak davranarak sadece kargaşa çıkarıcılarla uğraştıklarına, din konusunda tamamen tarafsız hareket ettiklerine bölgedeki insanları inandırmaya çalıştılar.

Dakar'da bulunan Batı Afrika Genel Valiliği Mali, Gine, Fildişi Sahili ve Moritanya'daki Hamâlî merkezleri ve şeyh hakkında bilgi edinmeye çalıştıysa da şeyhin olaylarla doğrudan ilişkisi ispat edilemedi. II. Dünya Savaşı'nda Fransa Almanlar tarafından işgal edildiğinde Afrika'da bulunan idarecilere geniş yetkiler verildi. Bu da Hamallah'ı olumsuz yönde etkiledi. 14 Haziran 1941'de tutuklanan Şerif Hamallah, Dakar üzerinden önce Cezayir'in Şaseny (Chasseigne) şehrine, oradan Fransa'nın güneyindeki Vals-les-Bains kasabasına götürüldü. Burada kimliği gizlenerek yahudilerin bulunduğu bir kampa konuldu. Zira kampı bekleyen Almanlar onun gerçek kimliğini öğrenecek olurlarsa o sırada Berlin'de bulunan Emir Şekîb Arslan'la tanıştırlırlar, bu da ileride Fransa aleyhine olaylar çıkmasına sebep olabilirdi. Şeyh Hamallah, artan hastalıkları neticesinde 16 Ocak 1943 tarihinde altmış yaşında iken tutuklu bulunduğu kampta vefat etti. Ölüm haberi iki yıl gizli tutulduktan sonra Mali'deki sömürge valisine bildirildi.

Şeyh Hamallah Arapça'nın yanında Bambara, Pöl, Soninke gibi Batı Afrika

dillerini de konuşurdu. 1941 yılında sürgüne gönderilirken zengin kütüphanesine idareciler tarafından el konuldu. Kitaplarının bir kısmı Fransızlar'la araları iyi olan diğer tarikat mensupları tarafından alındı; geri kalanları Senegal'in başşehri Dakar'daki bir enstitünün kütüphanesine verildi. 1757 adet kitabından bugüne sadece kırk tanesi kaldı. Mali Devleti bağımsızlığına kavuştuktan sonra bunları geri aldı.

Sert tedbirlerin alınması üzerine gizli hareket etmeye başlayan şeyhin taraftarları II. Dünya Savaşı'ndan sonra yeniden ortaya çıktılar. Ancak idarî baskılar ve el-Hâc Ömer taraftarı Ticânîler'in düşmanlıkları karşısında faaliyetlerini yarı gizlilik içinde sürdürmek zorunda kaldılar. Şeyh Hamallah'ın tarikatını Muhammed Kam-biri adında bir kişi Mali'nin Mopti şehrinde sürdürmeye çalıştı.

1950 yılında yapılan nüfus sayımına göre Niyûrû bölgesinde yaşayan 155.000 müslümandan 70.000'i Hamâlîyye'ye mensuptu. Şehir merkezinde oturanların yarısından fazlası Hamâlîler'den oluşuyor, otuz kadar Kur'an kursunda dinî eğitim veriliyordu. Bugün Mali'nin Bamako, Segu, Tinbüktü, Ansüngü, Kîdâl, Kâyes ve Bendi-yâgâre (Bandiagara) gibi şehirlerinde toplam 150.000 Hamâlî bulunmakta, Moritanya'nın Havd (Hodh) ve Atâr şehirlerinde, Burkina Faso, Senegal, Nijer'de de Hamâlîler'e rastlanmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

P. Marty, *Études sur l'Islam et les tribus du Soudan*, Paris 1920, IV, 220; R. Lefeuvre, *Le Tidjanisme onze grains ou Hamallisme* (1947), Centre des Hautes Etudes sur l'Afrique et l'Asie Moderne, nr. 1189; Nicolas, *Une mystique révolutionnaire socialo-religieuse, le Hamallisme* (1947), a.y., nr. 1079; Rocaboy, *L'Hamallisme* (29 Mayıs 1947), a.y., nr. 1153, s. 1-22; A. Gouilly, *L'Islam dans l'Afrique occidentale française*, Paris 1952; L. Massignon, *Annuaire du monde musulman*, Paris 1954, s. 320-321; J. Beyries, *Les confréries musulmanes en Afrique noire*, Paris 1958; J. S. Trimmingham, *Islam in West Africa*, Oxford 1959, s. 94-99; J. C. Froelich, *Les musulmans d'Afrique noire*, Paris 1962; Jamil M. Abun-Nasr, *The Tijaniyya*, London 1965, s. 150-155; a.m.f., "Hamâlîyye", *EP* (İng.), III, 107-108; A. Traoré, *Islam et colonisation en Afrique Cheikh Hamahoullah, homme de foi et résistant*, Paris 1983; L. Brenner, *West African Sufi*, London 1984, s. 45-49; P. B. Clarke, *West Africa and Islam*, London 1984, s. 213-214; M. R. Lipschutz - R. K. Rasmussen, *Dictionary of African Historical Biography*, London 1989, s. 81-82; C. Harrison, *France and Islam in West Africa 1860-1960*, Cambridge 1990, s. 171-182.

